

Covid-19 Konulu Akademik Saha Çalışmalarında Din Konusu İle İlgili Sistemik Bir Literatür Taraması

Dr. Mehmet Halit AKDEMİR

Milli Eğitim Bakanlığı / SİİRT

mhakdemir@hotmail.com

ORCID: 0009-0001-1201-9951

Özet

İlk vakasına Kasım 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde rastlanan Covid-19 virüsü, 2020 yılının başı itibariyle ülke sınırlarını aşmış ve kısa bir zaman içerisinde bütün dünyayı etkisi altına alarak pandemi niteliğini kazanmıştır. Halk sağlığını küresel çapta tehdit eden böylesi bir salgının aynı çapta siyasi, ekonomik ve kültürel sonuçları da olmuştur. Bu durumun bireysel ölçüdeki yansıması ise gündelik hayattaki alışkanlıkların, rutinlerin, ilgi ve eğilimlerin değişmesi gibi sonuçlardır. Bu nedenle birey ve toplum hayatını bu denli etkileyen böyle bir hadiseye akademik ilginin kayıtsız kalması beklenemezdi. Nitekim tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de çok sayıda akademik çalışmanın Covid-19 salgın sürecini araştırmaya konu edildiği görülmektedir. Bu çalışmalardan bazıları da saha çalışması yoluyla konunun birey ve toplum üzerindeki etkisini incelemiştir. Halihazırdaki çalışmada sistematik literatür taraması yoluyla sözü edilen araştırmalarda konunun dinle beliren ilişkisi anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaca uygun olarak salgının küresel bir mahiyet kazandığı 2020 yılından günümüze dek Türkiye'de Covid-19 konusunun ele alındığı kitap, bilimsel makale ve lisansüstü tezler taranmıştır. Tarama sonucu ulaşılan 19.474 araştırmadan PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic reviews and Meta-Analyses) modeline uygun olarak dâhil etme ve hariç etme kriterleri uygulandıktan sonra kalan 48 araştırmanın çalışmada kullanılması kararlaştırıldı. Bu araştırmaların analizi neticesinde ortaya çıkan beş adet ana kod teması çalışmanın raporlamasında kullanıldı. Araştırma neticesinde elde edilen bulgular, insan hayatı için anlam inşa eden dinin Covid-19 sürecinde de önemli işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu işlevlerden en göze çarpanı salgınla başa çıkmada dinin oynadığı roldür. Ayrıca salgınla mücadele etme konusunda dini müktesebatın bir çözüm olarak ileri sürüldüğü de görülmektedir. Bununla beraber göze çarpan bir husus da salgının ortaya çıkardığı tedbirlere ilave olarak salgının bireylerde yarattığı duyguların, dini inanç ve pratiklerde de yeni formları ortaya çıkardığı ve dini hayatın muhtelif boyutlarında değişime neden olduğu bulgusudur.

Anahtar Kelimeler: Din, Din Sosyolojisi, Covid-19, Pandemi

Abstract

The Covid-19 virus, whose first case was encountered in Wuhan, China, in November 2019, has crossed the country's borders as of the beginning of 2020 and has affected the whole world in a short time, gaining the status of a pandemic. Such an epidemic, which threatens public health on a global scale, has had equally political, economic and cultural consequences. The reflection of this situation in individual life is the changes in daily life habits, routines, interests and tendencies. For this reason,

it could not be expected that academic interest would remain indifferent to such an event that affected individual and social life so much. As a matter of fact, it is seen that many academic studies in Turkey, as well as all over the world, focus on the Covid-19 epidemic process. Some of these studies examined the impact of the issue on the individual and society through field work. In the current study, an attempt was made to understand the relationship between the subject and religion in the mentioned studies through a systematic literature review. In accordance with this purpose, books, scientific articles and graduate theses covering the subject of Covid-19 in Turkey have been scanned since 2020, when the epidemic became a global epidemic. Of the 19,474 studies found as a result of the screening, it was decided to use the remaining 48 studies in the study after applying the inclusion and exclusion criteria in accordance with the PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic reviews and Meta-Analyses) model. The five main code themes that emerged as a result of the analysis of these studies were used in the reporting of the study. The findings obtained as a result of the research reveal that religion, which creates meaning for human life, also plays an important role during the Covid-19 process. The most prominent of these functions is the role played by religion in coping with the epidemic. It is also seen that religious knowledge is put forward as a solution to combating the epidemic. However, another striking issue is the finding that, in addition to the measures brought about by the epidemic, the emotions created by the epidemic in individuals also reveal new forms in religious beliefs and practices and cause changes in various dimensions of religious life.

Keywords: Religion, Sociology of Religion, Covid-19, Pandemic

GİRİŞ

Tarihin her döneminde karşılaşılabilen afetler, insan hayatı üzerinde dramatik sonuçlara neden olabilecek potansiyele sahiptir. Birleşmiş Milletler Uluslararası Afet Azaltma Stratejisi'nin bir topluluğun veya toplumun işleyişinin, etkilenen topluluğun veya toplumun kabiliyetini aşan yaygın insani, maddi, ekonomik veya çevresel kayıplara neden olan ciddi bir şekilde bozulması olarak tanımladığı afetlerin temel olarak doğal ve insan yapımı olmak üzere iki türü bulunmaktadır (Makwana, 2019, s. 3090). Söz gelimi insan eliyle ortaya çıkan savaşlar milyonların ölümüne, evsiz kalmasına sebebiyet verdiği gibi insan müdahalesinin olmadığı deprem, volkanik patlama gibi doğal afetlerin de benzer sonuçları ortaya çıkardığı vakidir. Bu afetlerden biri de salgın hastalıklardır. Afetlerin yalnızca bir çeşidi olan salgın hastalıkların geçmişte toplumların yıkılışlarına sebep olabilecek düzeyde derin etkilere neden olduğu bilinmektedir. Örnek olarak hem Çin hem Roma kayıtları birinci ve ikinci yüzyıllarda bir dizi salgın hastalığın bu toplumları kırıp geçirdiğini göstermektedir. Hatta salgın hastalıklara bağlı olarak Roma İmparatorluğunun bir çok bölgesinde insan gücü eksikliğinin çözülemeyen bir soruna dönüştüğü, ülkeler arasında sıklaşan ilişkilerin yaydığı salgın hastalıkların Roma ve Han İmparatorluklarının yıkılmalarının başlıca nedenlerinden biri olduğu ileri sürülmektedir (McNeill, 2005, ss. 288-289). İspanyol gribi, 1918-1919 yılları arasında dünya nüfusunun üçte birini etkilemiş, 50 milyonu aşkın insan sayısıyla 1. Dünya savaşından daha fazla ölüme sebep olmuştur. Bu rakamlarla on yıl boyunca dünya nüfus artışını baskıladığı iddia edilmiştir (Snell, 2010, s. 2). Avrupalıların Amerika kıtasına bulaştırdığı çiçek hastalığı ve kızamık virüslerinin yarattığı tahribat, yerli nüfusların büyük bir kısmını yok ederek Amerika'nın kolonileştirilmesinin zeminini oluşturmuştur. Askerleri bu virüsün kurbanı olunca Napolyon, Fransa'nın kıtadaki varlıklarının büyük bir bölümünü Thomas Jefferson başkanlığında kurulan ABD hükümetine satmaya karar vermiştir. Bu durum ABD'nin Karayip kıyılarından Kanada'ya ardından batıya doğru genişlemesine olanak sağlamıştır. Sadece Çiçek hastalığının yirminci yüzyılda ölümüne sebep olduğu tahmin edilen 300 milyon insan sayısı, o yüzyıldaki tüm savaşların yaklaşık üç katı kadardır. Aşı yoluyla bu hastalık kontrol altına alındı ancak bulaşıcı hastalıklar insanlar için tehdit olmaya devam etmiştir. Zira salgın

hastalıklar HIV, SARS, MERS, Ebola, Hanta, Lassa, Zika, Kuş gribi, Domuz gribi gibi adlarla insan ölümlerine sebep olmaya devam etmiştir (Oldstone, 2020, ss. 3-9).

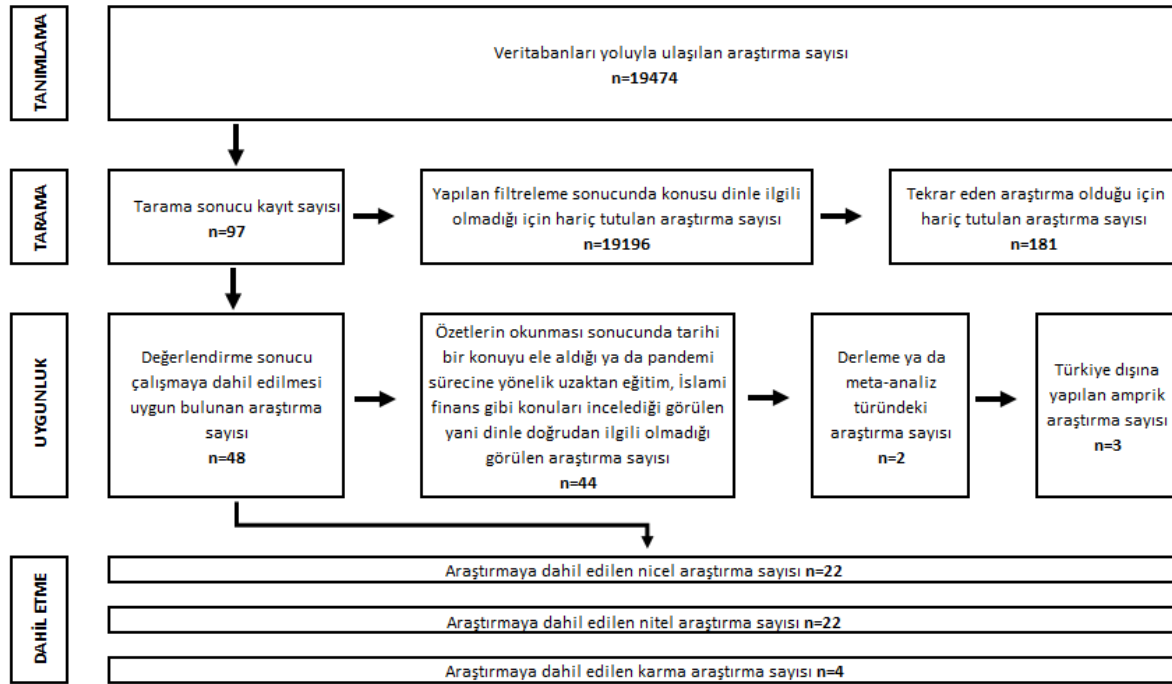
Bu salgınlardan biri de 2019'un sonlarında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan koronavirüs ya da kısaltılmış adıyla Covid-19 virüsüdür. Kayıtlara geçen 700 milyonu aşkın vaka ile 7,010,681 kişinin ölümüne sebep olan bu virüs¹, dünya genelindeki etkisi açısından yüzyılın ilk büyük hadisesidir. "Hiçbir şey eskisi gibi olmayacak" denilen Covid-19 etkisinin büyüklüğünü artıran bir neden de belki siyasi, iktisadi ve kültürel sonuçlarının küresel çapta ve eş zamanlı yaşanmasından kaynaklanmaktadır. Salgınla mücadele amaçlı olarak hemen hemen bütün dünyada maske kullanma, fiziksel mesafe koyma, ulaşımı kısıtlama, evde kalma, yüzyüze eğitime ara verme gibi sosyal hayatı sınırlayıcı önlemler alınmıştır. Öte yandan virüse karşı etkili bir tedavi sunamayan tıp, aşı geliştirme seferberliğine girişmiştir. Ancak bu arada da virüsün tüm dünyayı kasıp kavurmaya devam etmesi küresel bir kaygıyı beslemiştir. Bilimin de üstesinden gelmekte zorlandığı böylesi bir "görünmeyen düşman" ile mücadele zamanlarında doğaüstü bir alan olan dinin devreye girmesi muhtemeldir. Nitekim tarih, bu gibi bunalım ve kriz zamanlarında dinlere yönelimin arttığını, hadiselerin ilahi kudretle açıklanmaya çalışıldığını gösteren çok sayıda örnekler barındırmaktadır. Çünkü evrende tesadüflere ve anlamsızlıklara yer vermeyen din, yaşanan olumsuzlukları da ilahi hikmetin bir eseri olarak açıklamak suretiyle müntesiplerine huzur ve güven sağlamaktadır. Dolayısıyla yaşanan bu pandemi sürecinde birey ve toplum hayatında dini inancın tezahürleriyle daha sık bir şekilde karşılaşılması kaçınılmaz görünmektedir. İşte bu çalışmanın amacı Covid-19 konusunun dinle olan ilişkisine yer veren araştırmalardan hareketle Covid-19 salgını sürecinde dini inancın nasıl tezahür ettiğini anlamaya çalışmaktır.

YÖNTEM

Çalışmada yöntem olarak sistematik literatür taraması metodolojisinden yararlanılmıştır. Sistematik literatür taraması, herhangi bir araştırma sorusuna cevap vermeye yönelik olarak arama kalitesini değerlendirme ve sentezleme konusunda şeffaf ve tekrarlanabilir bir metodolojiyi takip eden, yüksek düzeyde nesnellikle mevcut bir literatürün gözden geçirilmesidir (Kraus vd., 2020, s. 1026). İnceleme konumuzda olduğu gibi çok sayıda araştırma bulunan konularda bu araştırmalardaki bulguları sentezlemek için bu yöntem bir gereklilik halini almaktadır. Ancak amaca ulaşılabilmesi, geleneksel literatür taramasından farklı olarak bu tür çalışmaların araştırmacının yanlılığından uzak ve objektif niteliği yüksek olmasıyla mümkündür. Bu nedenle araştırma konusu tanımlandıktan sonra araştırmaya dahil edilecek araştırmalar için bir protokol oluşturulması gerekir. Bu amaca yönelik olarak mevcut çalışmada, yazarların sistematik incelemelerinin ve meta-analizlerinin raporlanmasını geliştirmelerine yardımcı olma amacına sahip ve 27 maddelik bir kontrol listesi ile dört aşamalı bir akış şemasından oluşan PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic reviews and Meta-Analyses) modelinden (Moher vd., 2009) yararlanıldı.

¹ Worldometer. "Covid-Coronavirus Pandemic". Erişim: 20 Mayıs 2024. <https://www.worldometers.info/coronavirus/>.

Şekil: Tarama sürecini gösteren PRISMA diyagramı

PRISMA modeline uygun olarak çalışmaya dahil edilecek araştırmaların belirlenmesi için 2020 yılından günümüze kadar “covid”, “kovid”, “corona”, “korona” ve “pandemi” anahtar kelimelerinin başlığı içinde yer aldığı tüm kitap, bilimsel makale ve lisansüstü tezler Dergipark, TR Dizin, İSAM ve Ulusal Tez Merkezi veritabanlarında aratıldı. Tarama sonucu ulaşılan 19.474 araştırmadan, konusu “din” olmadığı 19196, tekrar olduğu için 181 araştırma çıkarıldı. Kalan 97 araştırmadan 44 araştırma konusunun doğrudan dinle ilgili olmadığı için, 2 araştırma meta-analiz ya da derleme çalışması olduğu için, 4 araştırma da Türkiye dışında yapılmış olan ampirik çalışma olduğu için hariç tutuldu. Sonuç olarak dahil etme ve hariç etme kriterleri uygulandıktan sonra ortaya çıkan 47 araştırmanın çalışmaya dahil edilmesi kararlaştırıldı. Aşağıda çalışmaya dahil edilen yayınların sayısal dağılımına ilişkin tablolar yer almaktadır:

Tablo 1: Kullanılan Yönteme Göre Araştırmaların Dağılımı

	f	%
Nitel	22	46,80
Nicel	22	45,80
Karma	3	6,38
Toplam	47	100,00

Bu araştırmalardan nicel yöntemin kullanıldığı araştırmalarda veri toplama aracı olarak sıklıkla tarama formları, ölçek testleri ve anket kullanılırken; nitel yöntemin benimsendiği araştırmalarda ise mülakat, gözlem ve doküman analizi gibi veri toplama araçlarından yararlandığı görülmüştür. Karma desenin uygulandığı üç araştırmada ise her iki türdeki veri toplama aracı birlikte kullanılmıştır. Verilerin analizinde ise ilişkisel analiz, yakınsama ve içerik analiz yöntemlerinden yararlanıldığı görülmüştür.

Tablo 2: Türlerine Göre Araştırmaların Dağılımı

	f	%
Araştırma Makalesi	32	68,08
Kitap	3	6,38
Yüksek Lisans Tezi	12	25,53
Toplam	47	100,00

Literatür taramasında kullanılacak araştırmaların tespit edilmesinde makale, kitap ya da tez gibi araştırma türüyle ilgili hususi bir arama yapılmamıştır. Tarama protokolünde ifade edildiği gibi önceden belirlenmiş akademik veritabanlarında arama yapılmış, ulaşılan yayınlar Tablo 2’de olduğu gibi türlerine göre tasnif edilmiştir. Taramanın yapıldığı veritabanları ise Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Araştırmaların Ulaşıldığı Veritabanı Dağılımı

	f	%
Dergipark	26	55,32
İSAM	8	17,02
Ulakbilim	1	2,12
Ulusal Tez Merkezi	12	25,53
Toplam	47	100,00

Tablo 3’te görüldüğü gibi ulaşılan yayın sayısı Dergipark veritabanında en fazla olup İSAM ve Ulakbilim’de azalmaktadır. Yalnız bir hususu belirtmekte yarar bulunmaktadır. Yayın sayısının İSAM’da daha az olması, Ulakbilim’de ise sadece bir olması, taramada ilk başvuru veritabanlarında sırasıyla Dergipark, İSAM ve Ulakbilim’de arama yapılmasından kaynaklanmaktadır. Zira sonraki veritabanlarında daha önce zaten ulaşılan her bir yayın hariç tutulmuştur. Dolayısıyla Ulakbilim’deki yayın aslında diğer her iki veritabanında ulaşılamayan yayındır. Aynı şekilde İSAM’dan ulaşılan sekiz adet yayın, arama prosedürlerine göre Dergipark’ta ulaşılamayan yayınlar olmaktadır.

Tablo 4: Araştırmaların Yayın Diline Göre Dağılımı

	f	%
Türkçe	45	95,74
İngilizce	2	4,26
Toplam	47	100,00

Tablo 4’te görüldüğü gibi çalışmamıza dahil ettiğimiz yayınların ikisi İngilizce, kalanların tamamı ise Türkçe’dir. Tarama sonucunda ulaşılan Türkçe dışındaki yayın toplamda altıydı. Ancak daha önce ifade edildiği gibi tarama protokolüne göre Türkiye dışında yapılan ampirik çalışmalar hariç tutulduğu için bu sayı ikiye düşmüştür.

Tablo 5: Araştırmaların Yayınlandığı Yıla Göre Dağılımı

	f	%
2020	5	10,64
2021	16	34,04
2022	16	34,04
2023	9	19,15
2024	1	2,18
Toplam	47	100,00

Covid-19 salgının küresel bir pandemi özelliğini kazandığı 2020' yılında yayınlanmış olanlardan çalışmamıza dahil edilen araştırma sayısı toplamda beştir. Bu sayı salgının seyrine uygun olarak 2021 ve 2022'de zirveye ulaşmakta sonraki yıllarda düşmektedir.

BULGULAR

Çalışmaya dahil edilen araştırmaların incelenmesi neticesinde elde edilen bulgular, söz konusu araştırmalarda din konusunun Covid-19 bağlamıyla ilgili ele alınış biçimi açısından biri bağımlı değişken olmak üzere beş ana kod teması altında sınıflandırılabilir:

1. Salgın tedbirlerinin değerlendirilmesinde din

Covid-19 salgınına karşı alınan önlemlerden bir kısmı camiye girişlerin kısıtlanması, camideki ibadetlerin icrası esnasında fiziksel mesafenin uygulanması ve bayram ziyaretlerinin kısıtlanması gibi dini yaşantıya dair tedbirlerdendi. Bu tedbirlerin ve bilhassa sürecin ilk döneminde yetkili merciler tarafından alınan kararların genel olarak dindar bireyler üzerinde olumsuz duygular yarattığı, bununla birlikte katılımcıların görüşlerinin farklılaştığı söylenebilir (Demirtaş, 2022, s. 95). Araştırmaya dahil olan katılımcılar, bu nedenle süreç içerisinde geçirilen Ramazan ayı, dini bayramlar, dini yaşantı ve ibadetlerle ilgili olarak yapılan ibadetlerden haz alamama, dini hassasiyette azalma, boşluk hissi gibi duyguları ifade etmiştir (Duman & Erten, 2022, s. 105). Bu noktada kısıtlamalara verdiği destekten dolayı Diyanet'in suçlandığı görülmektedir (Şahin, 2022, s. 587). Öte yandan bu süreç içerisinde minarelerden okunan sala ve dua gibi uygulamaların ise insanların iç dünyasına iyi geldiği ve insanı yaratıcıya yaklaştırdığı düşünülmektedir (Duman & Erten, 2022, s. 106).

Dindar bireyler arasında salgın tedbirlerine dair en büyük hoşnutsuzluğun aşı uygulaması ile ilgili olduğu görülmektedir. Aşı karışıklığında dinden hareket edenler, aşı yoluyla birilerinin planına alet olduğu ve böylelikle insan vücudu için Allah'ın yarattığı doğal savunma mekanizmasının tahrip edildiğini düşünmektedir (Şahin, 2022, s. 587). Bununla beraber dindarlığın mutlaka aşı karışıklığını doğurduğunu söylemek mümkün değildir. Konuyla ilgili çalışmalar incelendiğinde aşı karışıklığının dindarlıktan ziyade belli bir tip dindarlıkla ilişkili olması daha büyük bir ihtimal olarak görülmektedir. Bilhassa dindarlığın bir türü olarak dile getirilen dogmatik dindarlığın aşı tereddütü ile ilişki olduğu ve bunun sadece Müslüman dindar arasında değil, aynı zamanda dünya genelindeki diğer dinlerin dogmatik mensupları arasında da böyle olduğu söylenebilir (Sevinç vd., 2023, s. 1043).

Salgın tedbirlerine yönelik yaklaşımda din görevlileri, özellikle omuz omuza kılınan cemaat namazlarında fiziksel mesafenin oluşturulmasını din kardeşliğini tesis eden cemaat ruhuna aykırı bulsa ve ilk başlarda yadırgasa da (Çapcıoğlu & Kaya, 2021, s. 46) genel olarak bu kişilerin kısıtlamaları kabullenmekte zorlanmadıkları ve alınan tedbir kararlarını soğukkanlı karşıladıkları görülmektedir (Gültekin, 2020, s. 140). Daha da ötesi araştırmalara dahil olanlardan büyük çoğunluğu cami ve Kur'an kurslarındaki kısıtlamaları isabetli görmekle kalmamakta, salgınla mücadelede kendilerinin de önemli rolleri olduğu ve salgınla mücadele noktasında kısıtlamalara uymayanların kul hakkını ihlal ederek hataya düştükleri kanısını paylaşmaktadırlar (Savaş & Polat, 2021, s. 553). Araştırmalara katılanlara bakıldığında kısıtlama kararlarıyla ilgili toplum genelinde iki farklı görüş olmasına rağmen genel tutumun devletin aldığı kararların onaylanması yönünde olduğu söylenebilir (Kaplan vd., 2020, s. 591).

2. Salgını anlamlandırma

Araştırmaların bulgularına bakıldığında hastalık, salgın ve virüsü açıklamada araştırmaya dahil olanlardan bir kısmının dini açıklamaya başvurmaksızın sadece bilimsel verilerden hareket ettiği ve konuyu doğal bir hadise olarak ifade etmeyi tercih ettiği görülmektedir (Doğan & Karaca, 2021, s.

341; Duman & Erten, 2022, s. 97; Kaplan vd., 2020, s. 588). Bununla beraber bu hadisenin anlamlandırılması ve buna yönelik tutumların geliştirilmesinde dini referanslar da önemli bir belirleyici olarak göze çarpmaktadır. Fakat dini anlayışların farklı olması sözü edilen tutumları da farklılaştırmaktadır (Bulut & Koç, 2022, s. 308; Demir, 2022, s. 60; Karagöz, 2022, s. 611).

Salgına yönelik dini referanstan yararlanan katılımcılardan en fazla dikkat çeken açıklama biçimi Covid-19'un "ilahi bir uyarı" ve "imtihan" olduğudur (Doğan & Karaca, 2021, s. 341; Duman & Erten, 2022, s. 101; Kalgı, 2021, s. 142; Kaplan vd., 2020, s. 595; Savaş & Polat, 2021, s. 553). Büyük çoğunluğu her iki açıklama biçimini dile getiren din görevlilerinin tamamı, Covid-19 hastalığına yakalanmayı "kader" olarak görmekte, yine onların büyük çoğunluğu bu hastalıktan ölenleri de "hükm-i şehit" olduğuna inanmaktadır (Savaş & Polat, 2021, s. 553). Araştırmalara katılan katılımcıların ortaya koyduğu dini açıklamaların fazlalığına rağmen salgını "ilahi ceza" ya da "yaratıcının gazabı" olarak nitelendirenlerin ise oranı oldukça az görünmektedir (Duman & Erten, 2022, s. 101). Mesela Kaplan ve arkadaşlarında bu oran %9,5 (Kaplan vd., 2020, s. 588), Doğan ve Karaca'nın çalışmasında ise %13,7'dir (Doğan & Karaca, 2021, s. 341). Yine de Covid-19 virüsünün insanlara bir "bela" ya da "ceza" olarak gönderildiği düşüncesi kadın katılımcılarda daha fazla olduğuna dair veriler de bulunmaktadır (Bulut & Koç, 2022, s. 304).

Salgının anlamlandırılmasına yönelik görüşlerden biri de "ceza" açıklamasının bir versiyonu ve daha az dini olan, insanlığın doğayı hor kullanmasının bir sonucu olarak doğanın intikamı şeklinde ifade edilmektir (Duman & Erten, 2022, s. 101). Konuyu doğal bir hadise olarak açıklayan bazı katılımcılar ise Allah'ın evrende tesis ettiği yasaları anlamındaki "sünnetullah" kavramına başvurmaktadır (Duman & Erten, 2022, s. 111).

Covid-19 pandemisine yönelik açıklamalardan ağır basan bir görüş ise virüsün "biyolojik bir silah", "komplo" gibi insan eliyle gerçekleştirilen küresel bir manipülasyon olduğu düşüncesinden oluşmaktadır (Doğan & Karaca, 2021, s. 341; Duman & Erten, 2022, s. 97; Kaplan vd., 2020, s. 595).

3. Pandemi ile mücadelede din

Her durumda mensuplarına bir sığınak olarak ön plana çıkabilen dinin Covid-19 pandemisiyle mücadelede de önemli bir referans teşkil ettiği görülmektedir. Bu iki şekilde olmaktadır. İlk olarak dini referans olarak öne sürenlere göre pandemiye karşılık gerekli önlemler alınmalı ve tedbiri elden bırakmamalıdır. Sosyal hayatın korunması açısından din ile bilimin işbirliği içerisindeki uyumuna dikkat çeken katılımcılar, İslam tarihindeki karantina uygulamalarına örnekler vermekte (Belen & Yıldız, 2022, s. 447; Çapcıoğlu & Kaya, 2021, s. 132), konuyla ilgili Hz. Muhammed'in hadislerine atıf yapmaktadırlar (Belen & Yıldız, 2022, s. 447). Bu noktada gerekli tedbirlere uyulmasının önemi için "kul hakkı" vurgusu yapılmaktadır (Bulut & Koç, 2022, s. 307).

Salgına karşı yapılması gerekenlere dair dini referansın ikincisini ise bilimin yetersiz kaldığı durumlarda dinin manevi gücünden yararlanılması gerektiği şeklindeki düşünce oluşturmaktadır. Zira hastalığa karşı mukavemet gösterme noktasında sabır ve tevekkül, inanan insanı güçlü tutacağı gibi (Bulut & Koç, 2022, s. 307) dua etme, namaz kılma, Kur'an okuma gibi dini ritüeller, salgının bitmesi noktasında etkili olacaktır (Kalgı, 2021, s. 145). Dinin manevi gücünden yararlanılmasının önemine değinen bir görüş ise salgın ve benzeri afetlerde insanlara manevi danışmanlık yapacak uzmanların olması gerektiği düşüncesidir (Kaplan vd., 2020, s. 597).

4. Salgına karşı başa çıkmada din

Çalışmaya dahil edilen araştırmalardaki bulgular, dinin Covid-19 salgınına anlamlandırmada ve pandemi ile mücadelede olduğu gibi salgının yol açtığı korku, kaygı ve stres gibi psikolojik durumlarla baş etmede de etkili bir güç olduğu (Baynal, 2021, s. 290; Demirtaş, 2022, s. 77; Gürsu & Bayındır, 2021, s. 212; Kandemir, 2020, s. 127; Kaplan vd., 2020, s. 596; Sami, 2021, s. 441), bununla birlikte

demografik özelliklerin de bu konuda belirleyici olduğu (Aksu vd., 2022, ss. 4-6; Angın, 2021, ss. 337-341) görülmüştür. Olumlu dini başa çıkma aracı olarak en fazla başvurulan yöntemler arasında Kur'an okuma, dua, namaz, tevbe, şükür, tevekkül, zikir, kader inancı gibi dini ibadet ve ritüeller yer almaktadır. Bu araştırmalarda dikkat çeken bir bulgu da olumlu dini başa çıkmanın dindarlık algısı yüksek kişilerde daha fazla olduğudur (Altun, 2021a, s. 567, 2021c, s. 130; Baynal, 2021, s. 291; Belen & Yıldız, 2022, s. 447; Bulut & Koç, 2022, s. 307; Ferah, 2021, s. 417; Hacıkeleşoğlu vd., 2024, s. 38; Kandemir, 2020, s. 127; Kaplan vd., 2020, s. 590; Sami, 2021, s. 441).

Araştırmalarda olumlu dini başa çıkmaya daha fazla başvurulmasına rağmen (Sami vd., 2020, s. 249) dini başa çıkmanın olumlu ve olumsuz olmak üzere iki çeşidi karşımıza çıkmaktadır. Olumlu dini başa çıkmada soruna yönelik olarak dinin manevi gücünden yararlanılarak uyum sağlama çabası; olumsuz dini başa çıkmada ise tanrının gazabına maruz kalındığı düşüncesi ya da isyan eğilimi hakimdir. Pandemiye karşı olumlu dini başa çıkma ile psikolojik sağlamlılık arasında doğrusal ilişki bulunurken olumsuz dini başa çıkmanın ise aksi yönde bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle Covid-19 kaygısı, ölüm korkusu ile olumsuz dini başa çıkma arasında pozitif ilişki, olumlu dini başa çıkma ile depresyon, kaygı ve stres arasında ise negatif yönlü ilişkili olduğu görülmüştür (Altun, 2021c, s. 130; Angın, 2021, s. 342; Asıcı & Günlü, 2021, s. 19; Belen & Yıldız, 2022, s. 447; Çetin & Güzelöğlu, 2022, s. 222; Gözen, 2022, s. 67; Hacıkeleşoğlu, 2023, s. 24; Hacıkeleşoğlu vd., 2024, s. 38; Kaplan vd., 2020, s. 596; Öncül, 2023, s. 78). Araştırmalardaki bir başka bulgu ise bazı katılımcıların her iki dini başa çıkma yöntemini birlikte kullandıklarıdır (Çetin & Güzelöğlu, 2022, s. 233).

5. Salgının dini etkileri

Önceki maddelerde çalışmaya dahil edilen araştırmalarda dinin bağımsız değişken olarak yer aldığı, bir başka deyişle dinin Covid-19 ve sonuçları üzerindeki etkilerine yer verildi. Halbuki dinin bu araştırmalarda bağımlı bir değişken olarak da yer aldığı görülmektedir. Zira Covid-19 salgınının anlamlandırılmasında, bu salgının ortadan kaldırılması mücadelesinde ve salgının yol açtığı olumsuzluklarla başa çıkmada din önemli bir referans iken, diğer yandan yaşanan bu süreç, inananların dini anlayış ve yaşantılarını etkilemekte, zaman zaman yeni dini formlara neden olabilmektedir. En çok olarak Covid-19'un yol açtığı buhranın dini yönelimi artırdığı görülmektedir. Covid-19 hastalığının dini inançlarda bir değişiklik olup olmadığı sorusuna Altun'un araştırmasında katılımcıların çoğu, olumlu anlamda değişimin olduğunu dile getirmiştir (Altun, 2021c, s. 100). Yine Duman ve Erten'in araştırmasında katılımcıların büyük bir kısmı, salgın ile birlikte yaratıcının gücünü daha yoğun bir şekilde hissettiklerini, duaya yöneldiklerini, kendileri ile yüzleştiklerini ve bu sayede yaşantılarını hesaba çektikleri ifade etmiştir (Duman & Erten, 2022, ss. 101-111). Cami görevlileriyle yapılan bir araştırmada ise katılımcı cami görevlileri; daha önce sadece Cuma namazına gelenlerden bazılarının artık vakit namazlarına da geldiği, daha önce ramazan orucunu tutmadığı halde hem ramazan orucunu tutan hem de vakit namazlarına gelen bir kişinin dini eğilimlerinin ailesi tarafından da fark edildiğini, günden güne cemaat sayısında artışlar olduğunu ifade etmişlerdir (Gültekin, 2020, s. 152). Diğer birçok araştırmada da benzer bulgular bulunmaktadır (Belen & Yıldız, 2022, s. 450; Çapcıoğlu & Kaya, 2021, s. 129; Eryiğit & Başak, 2021, s. 142; Kalgı, 2021, s. 144; Kılıçlıoğlu, 2023, s. 90).

Covid-19 ile birlikte artan dini yönelimin yanında katılımcıların dini bilgi boyutlarında da değişimler olduğu görülmektedir. Örnek olarak Özsoy'un araştırmasında salgın hastalık tecrübesini yaşayan katılımcıların hadis metinlerine daha rasyonel yaklaştıkları, böylece bilimsel bilgiyle izah edemedikleri hadislerle tereddütle yaklaştıkları; bunun aksine hastalığı yakinen yaşayanların ise mevcut durumla ve bilimsel bilgilerle çelişir görünen hadislerin vahiy kaynaklı olduğu kanaatine daha fazla sahip oldukları görülmüştür (Özsoy, 2022, s. 62). Aynı araştırmacının Cerrah ile olan araştırmasında ise tam aksi bulguya ulaşılmıştır. Söz konusu araştırmada bu sonuç, modern tıpla teyit edilmeyen hadislerin ilahi kaynaklı olduğu düşüncesi hastalık tecrübesi yaşayanların karşılaştıkları meseleleri akıllarından ziyade duygularıyla izah etme eğiliminde olmalarıyla açıklanmıştır. (Özsoy & Cerrah, 2022, s. 77). Bir başka

araştırma ise hastalığı geçirenlerin geçirmeyenlere göre içsel dini yönelim ile dışsal dini yönelim düzeylerinin farklılaştığını ortaya koymaktadır (Kalgı & Özen, 2021, s. 170).

Tablo 6: Çalışmaya Dahil Edilen Araştırmalarda Yer Verilen Bulgular

Yazar ve Yıl	Araştırma Türü	Yöntem	Dikkat Çeken Bulgu
(Tekin vd., 2022)	Araştırma Makalesi	Nicel	Aşı karşıtı bireylerin Covid 19'dan çok aşının geliştirilmesi sürecine dair kaygılarının olduğu görülmüştür.
(Kandemir, 2020)	Araştırma Makalesi	Nicel	Covid-19 pandemi dönemini yaşayan bireylerin dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
(Hacıkeleşoğlu vd., 2024)	Araştırma Makalesi	Nicel	Covid-19 sebebiyle yakınıni kaybeden bireylerin Covid-19 korku düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüştür.
(Bulut & Koç, 2022)	Araştırma Makalesi	Nicel	Sahip olunan dini bilgidten dolayı Covid 19 salgını ibret, ceza ve hikmet gibi kavramlarla ilişkilendirildiği görülmüştür.
(Sami vd., 2020)	Araştırma Makalesi	Nitel	Salgının olumsuz etkisini azaltmaya yönelik olumlu dini başa çıkma yollarına başvurulduğu görülmüştür.
(Çetin & Güzeloğlu, 2022)	Araştırma Makalesi	Nicel	Pozitif ve negatif dini başa çıkmanın, ibadet sıklığı ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu görülmüştür.
(Sevinç vd., 2023)	Araştırma Makalesi	Nicel	Dini dogmatizm ile aşı tereddüdü arasında pozitif ilişki olduğu görülmüştür.
(Öncül, 2023)	Araştırma Makalesi	Nitel	Hastalığa yakalananlar açısından dini dogmatizm ile aşı tereddüdü arasında pozitif ilişki olduğu bulunmuştur.
(Gürsu & Bayındır, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Katılımcılarda hastalık tanısına ve ölüm düşüncesine bağlı olarak dini inanç rahatlatıcı bir güç olmuş ve dine yönelim artışı olmuştur.
(Aksu vd., 2022)	Araştırma Makalesi	Nicel	COVID-19 korkusu ve kadercilik algısı bireylerin sosyo-demografik özelliklerinden etkilendiği görülmüştür.
(Hacıkeleşoğlu, 2023)	Araştırma Makalesi	Nicel	Covid-19 korkusu ile olumsuz dini başa çıkma arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki bulunmuş. Covid-19 korkusu ile olumsuz dini başa çıkma arasındaki ilişki ise anlamlılık düzeyinde bulunmamıştır.
(Sami, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Katılımcıların kayıp sonrası daha çok olumlu dini başa çıkma stratejilerini benimsedikleri tespit edilmiştir.
(Angın, 2021)	Araştırma	Nicel	Sağlık çalışanlarının dini başa çıkma ve

	Makalesi		psikolojik sağlamlık düzeylerinin demografik özelliklere göre farklılaştığını ortaya koymuştur.
(Doğan & Karaca, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Covid-19 salgın döneminde aktif çalışan sağlık çalışanlarının ölüm kaygısı düzeylerinin orta, olumlu dini başa çıkma düzeylerinin ortanın üstü, olumsuz dini başa çıkma düzeylerinin ise düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir.
(Kalgı, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Covid-19 salgınına yakalanan kişilerin salgından psikolojik olarak etkilendiği ve birtakım sorunlar yaşıadığı görölmüştür.
(Okan & Ören, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Bireylerin genellikle kaygı, korku, umutsuzluk, stres, yorgunluk ve depresyon gibi çok sayıda olumsuz duyguları yaşadıkları görölmektedir. Bununla birlikte, bireylerin bu olumsuz durumlara karşı en çok dini başa çıkmayı kullandıkları sonucuna ulaşılmıştır.
(Altun, 2021a)	Araştırma Makalesi	Nitel	Dindarlık ve din eğitimi ile olumlu dini başa çıkma arasında pozitif yonde anlamlı bir ilişki vardır.
(Altun, 2021b)	Araştırma Makalesi	Nitel	Hastaların hastalık sürecinde kendi dini yetkinliklerini sorguladıkları ve daha öncesinde almış olduğu din eğitiminin yeterliliği üzerinde sorgulamalarda bulundukları tespit edilmiştir.
(Baynal, 2021)	Araştırma Makalesi	Karma	Korku ve kaygının azaltılmasında dinin önemli bir fonksiyon icra ettiği sonucuna ulaşılmıştır.
(Kızılgeçit & Çinici, 2020)	Araştırma Makalesi	Nitel	Tahmin edilen olumlu-olumsuz dini başa çıkma durumlar ile gözlenen olumlu-olumsuz dini başa çıkma sınıflandırılmasının önemli ölçüde benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir.
(Karagöz, 2022)	Araştırma Makalesi	Nitel	Dokuz ana temada sınıflandırılan bulgulardan hareketle salgına bir anlam yükleme, mesleğe devamlılıkta motive etme, başa çıkma stratejileri ve ölüme ilişkin değerlendirme süreçlerinde dini referansların rol oynadığı sonucuna varılmıştır.
(Ferah, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Müslüman yaşlıların bu süreci bilişsel olarak bir tür gönenç ve olgunlukla karşıladıkları, itidalle pandemi sürecine yaklaştıkları, inançlarından destek aldıkları ve inançlarını bilgece kullandıkları görölmüştür.
(Duman & Erten, 2022)	Araştırma Makalesi	Nitel	Araştırma sonucunda salgının insanların dinî duygu ve düşüncelerini çeşitli yönlerden etkilediği tespit edilmiştir.

(Şahin, 2022)	Araştırma Makalesi	Nitel	Aşı karşıtlığının sebeplerinin virüsün varlığına dair şüphe, virüsle ilgili komplo düşüncesi, aşının üretilme sürecine dair güvensizlik ve dini kaygıdan kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.
(Asıcı & Günlü, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	COVID-19'un üniversite öğrencilerinin yaşamını ve ruh sağlığını çoğunlukla olumsuz etkilediği ve bu noktada değişik başa çıkma yollarına başvurulduğu görülmüştür.
(Özsoy, 2022)	Araştırma Makalesi	Karma	Hastalığa anlam vermenin kişilerin dini bilgisinden etkilenebileceği gibi hastalık tecrübesinin de hadis metinlerine yaklaşım biçimini etkileyebileceği bulgusuna yer verilmiştir.
(Savaş & Polat, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Din görevlilerinin Covid-19 salgınına dinî bir ceza olarak değil de bir imtihan olarak değerlendirdikleri sonucuna varılmıştır.
(Kalgı & Özen, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Covid-19 hastalığı geçiren ile geçirmeyen kişilerin şükran duyma, içsel dinî yönelim ve dışsal dinî yönelim düzeylerinin farklılaştığı görülmüştür.
(Gültekin, 2020)	Araştırma Makalesi	Nitel	Pandeminin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak alınan tedbirler, cami merkezli sosyal hayat için ilk başlarda üzüntü ve şaşkınlığa sebep olurken, cami cemaati ve din görevlileri arasındaki dayanışmayla büyük ölçüde sorunların üstesinden geldiği görülmüştür.
(Eryiğit & Başak, 2021)	Araştırma Makalesi	Nitel	Covid-19 pandemisinin müslümanların günlük dini yaşantılarını etkilediği görülmüştür.
(Belen & Yıldız, 2022)	Araştırma Makalesi	Nitel	Katılımcılardan genç ve sağlıklı olan, problem odaklı ve olumlu dini etkili baş etme stratejileri kullananların kendilerini daha güçlü buldukları; duygu odaklı ve olumsuz dini baş etme stratejisi kullananların ise kendilerini daha zayıf buldukları görülmüştür.
(Özsoy & Cerrah, 2022)	Araştırma Makalesi	Nitel	Hastalığı yaşayanların içerdikleri bilgiler modern tıp verileri ile teyit edilmese bile hadis metinlerinin ilahi kaynaklı olduğuna dair kanaate sahip olmalarının hastalığı yaşamayanlara oranla önemli ölçüde farklılık arz ettiği görülmüştür.
(Çapçioğlu & Kaya, 2021)	Kitap	Nitel	Salgının dini hayat üzerinde etkili olduğu, fiziki mesafe gibi zaruri tedbirlerden dolayı cami ibadetini etkilediği, ibadetlerde düşürlere neden olduğu bulgularının yer aldığı araştırmada salgının etkisinin

			azalmasıyla birlikte dini hayat üzerindeki etkisinin kısmen de olsa devam ettiği bulgularına yer verilmiştir.
(Altun, 2021c)	Kitap	Nicel	Dindarlık ve dini başa çıkmanın dış etkenlere göre değişebildiği, din eğitiminin alınmasının yine dindarlığı ve dini başa çıkmayı etkilediği görülmüş ve hayata dair korkularda dinin önemli bir başa çıkma aracı olarak ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır.
(Kaplan vd., 2020)	Araştırma Makalesi	Nicel	Başa çıkma stratejisi olarak dua, ibadet ve zikir gibi dini ritüellere yönelimin oldukça yüksek olduğu ve bu süreçte katılımcıların manevi desteğe ihtiyaç duyduğu tespit edilmiştir.
(Gözen, 2022)	Yüksek Lisans Tezi	Nicel	Salgın hastalık kaygısı ile olumlu dini başa çıkma alt boyutu ile salgın, ekonomik, karantina, sosyal yaşam alt boyutu arasında zayıf düzeyde ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna yer verilmiştir.
(Soydaş, 2022)	Yüksek Lisans Tezi	Nitel	Araştırmanın sonucunda bireylerin yaşlılığa ve yaşlanmaya farklı anlamlar yükledikleri; ancak pandemi tecrübelerinin ve dini pratik değişimlerinin birbirlerine benzer olduğu tespit edilmiştir.
(Yapıcı, 2022)	Yüksek Lisans Tezi	Nicel	Cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey, yaşadığı yer, Covid-19 hastalığına yakalanma değişkeni ile Covid-19 korkusu arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Yaşlıların gençlerden, evlilerin bekârlardan, okur-yazar olmayanların okur-yazar olanlardan daha yüksek ortalamaya sahip olduğu tespit edilmiştir. Covid-19 korkusu ve umut arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
(Yazkan, 2023)	Yüksek Lisans Tezi	Nitel	Anlamlı, bireylerin zorluklarla başa çıkmasında önemli bir role sahip olduğu görülmüş ve tüm katılımcıların hem mesleklerine hem de yaşadıklarına dair anlamlandırmalar yaparak süreçle başa çıktıkları görülmüştür
(Acar, 2023)	Yüksek Lisans Tezi	Nicel	Katılımcıların maneviyat ve psikolojik sağlamlık düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki tespit edilmiş ve araştırma sonuçları açısından lise öğrencilerinin psikolojik sağlamlıklarını arttırmak için maneviyat düzeylerini artırıcı faaliyetlerin yapılmasının yararlı olacağı sonucuna varılmıştır.
(Şimşek, 2023)	Yüksek Lisans Tezi	Nitel	Araştırmaya konu olan topluluğun önderlerinin pandemi gibi olağan dışı zor dönemlerde, cemaat üyelerinin süreci daha kolay geçirmeleri için önemli sorumluluklar

			üstlendikleri ve fedakârlıklar yaptıkları sonucuna varılmıştır.
(Koca, 2023)	Yüksek Lisans Tezi	Nicel	Üniversite öğrencilerinin Covid-19 korkularının cinsiyete, çok yoğunken bile sosyal medyayı kontrol etme durumuna, internette dini içerikli video izleme durumuna, Covid-19 sürecinde günlük olarak sosyal medya platformlarını kullanma oranındaki artış durumuna göre farklılaştığı görülmüştür.
(Kılıçlıoğlu, 2023)	Yüksek Lisans Tezi	Nitel	Üniversite öğrencilerinin Covid-19 korkularının cinsiyete, çok yoğunken bile sosyal medyayı kontrol etme durumuna, internette dini içerikli video izleme durumuna, Covid-19 sürecinde günlük olarak sosyal medya platformlarını kullanma oranındaki artış durumuna göre farklılaştığı belirlenmiştir.
(Öncül, 2022)	Yüksek Lisans Tezi	Nitel	Bu hastalığa yakalanan bireylerin büyük çoğunluğunun Covid-19 hastalığı ile başa çıkmak için alternatif tıbbı yönelmekle birlikte dini başa çıkma yöntemlerine başvurdukları ortaya çıkmıştır.
(Sarı, 2023)	Yüksek Lisans Tezi	Karma	Covid-19 Pandemi sürecinin yarattığı ortamın kişilerin psikolojik sağlıklarını olumsuz yönde etkilediği ve böyle bir dönemde olumlu düşünme, kendinin farkında olma, etkili iletişim kurabilme, şükretme, sabır gibi değerleri aktif olarak yaşamında kullanabilmenin katılımcıların psikolojik sağlıklarını korumalarını kolaylaştırıldığı sonucuna varılmıştır.
(Demirtaş, 2022)	Yüksek Lisans Tezi	Nitel	Covid-19 sürecinin özellikle ilk başlarında din, sağlık ve siyasi kurumlar tarafından uygulanan pratiklere yönelik farklı düşünceler olduğu bulgusuna yer verilmiştir.
(Demir, 2022)	Yüksek Lisans Tezi	Nicel	Dini yönelim ve salgın algısı arasında; yaşamda anlam ve salgın algısı arasında; dini yönelim, yaşamda anlam ve salgın algısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmakla birlikte değişkenlerin yordayıcılık düzeyleri tahmin edilenden düşük olduğu sonucuna varılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada sistematik literatür taraması yoluyla ulaşılan araştırma makalesi, kitap/kitap bölümü ve Yüksek Lisans tezlerinden oluşan toplamda 47 çalışmada dinin hangi bağlamda ele alındığı incelenmiştir. Bu araştırmaların bir kısmında nicel araştırma yöntemleri kullanılırken, bir kısmında nitel araştırma yöntemleri kullanılmış, bazısında ise karma desen uygulanmıştır. Çalışmaya dahil

edilen araştırmaların analizi sonucunda dinle ele alınış açısından ulaşılan bulguların beş tema altında sınıflandırılabilceği görüldü. Bu temalardan ilki Covid-19 salgınının anlamlandırılmasında dinin oynadığı roldür. Zira insana dünyaya bakış açısı sağlayan dinin salgın sürecinde de bu role bürünerek konunun “kader”, “ceza”, “imtiħan” gibi kavramlarla anlaşılmasını sağlamıştır. Dini referans ile dini eğitimin salgını algılama konusunda belirleyici olduğuna dair çok sayıdaki bulgu, bu gerçeği ortaya koymaktadır. Bununla birlikte inancın sadece bilgi boyutunda kalmadığını salgına yönelik tedbirler noktasında da çözüm olarak sunulduğu görülmektedir. Çalışmaya dahil edilen tüm araştırmalarda en fazla dikkat çeken husus ise salgının yol açtığı olumsuzluklarla mücadelede dinin başa çıkma da oynadığı roldür. Dindarlık algısı yüksek olanlarda daha fazla ön plana çıkan bu yöntem, kişileri hastalığın neden olabileceği ölüm korkusu, stres ve kaygı gibi psikolojik olumsuzluklara karşı rehabilite edici bir güç olabilmektedir. Tüm bunların yanında dini inanç ve anlayışın bağımlı değişken olarak da salgın sürecinden etkilendiğine de tanık olunmaktadır. Bu bazen dini yönelimde bir artış olarak gerçekleşmekte bazen de dinin muhtelif boyutlarında değişim olarak gerçekleşmektedir. Sonuç olarak bağlılarına bir anlam penceresi sağlayan ve hayatın zorluklarına karşı ontolojik güven sağlayan dinin günümüz insanının müptela olduğu Covid 19 hadisesi esnasında da devreye girdiği görülmektedir. Bu sayede bir yandan hadisenin anlamlandırılmasında bir izah sağlamakta diğer yandan ise hadisenin ortaya çıkardığı can sıkıcı duruma karşı başa çıkma da önemli bir dayanak teşkil etmektedir. Bu durum karşılaşılan güçlüklerle karşı mukavemet etme açısından dinin manevi gücünün işlevsel olabileceğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, F. (2023). Covid-19 Salgını Döneminde Lise Öğrencilerinin Maneviyat ve Psikolojik Sağlamlık Düzeyleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Aksu, D. F., Serçekuş, P., & Özkan, S. (2022). Covid-19 Korkusu Kadercilik Algısı İle İlişkili Midir? BANÜ Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi, 4(1), 1-10.
- Altun, V. K. (2021a). Din Eğitimi Açısından Dindarlık ve Olumlu Dini Başa ıkma Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8(2), 549-571.
- Altun, V. K. (2021b). Dinin Salgın Hastalık Dönemlerindeki Eğitsel Rolü: Covid-19 Pandemisi Özelinde Bir Araştırma. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 11, 89-103.
- Altun, V. K. (2021c). Salgın Hastalıklarla Mücadelede Dini Boyut (Covid-19 Pandemi Sürecinde Başa ıkma da Din Eğitiminin Önemi). İlahiyat.
- Angın, Y. (2021). Covid-19 Pandemi Sürecinden Geçerken Sağlık alışanlarında Dini Başa ıkma ve Psikolojik Sağlamlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 21(1), 331-345.
- Asıcı, E., & Günlü, A. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Gözünden Covid-19 Salgını: Nitel Bir Araştırma. Gençlik Araştırmaları Dergisi, 9, 1-20.
- Baynal, F. (2021). Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. Bilimname, 45, 261-299.
- Belen, F. Z., & Yıldız, M. (2022). Kovid 19 Teşhisi Alan Kişilerin Hastalığa İlişkin Deneyimleri Üzerine Bir Swot Analizi. İslami Araştırmalar Dergisi, 33(2), 434-457.

Bulut, İ., & Koç, A. (2022). Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22(1), 281-312.

Çapçioğlu, İ., & Kaya, E. (2021). Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat: Din Görevlileri Örneğinde Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış (Bizim Büro Basım Evi Yayın ve Dağıtım). Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası.

Çetin, Ç., & Güzeloglu, T. (2022). Covid 19 Pandemi Döneminde Dini Başa Çıkma Tarzları ile Ruh Sağlığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 217-237.

Demir, H. (2022). Yetişkin Bireylerde Salgın Algısı, Yaşamda Anlam ve Dini Yönelim İlişkisi [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirtaş, H. (2022). Sosyal Kriz Dönemlerinde Dinin Etkisi: Türkiye’de Koronavirüs Dönemi Örneği [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Doğan, M., & Karaca, F. (2021). Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 55, 327-351.

Duman, H., & Erten, H. (2022). Salgının (Covid-19) Sosyal Etkileri: Dinî Düşünce Ve Hayata Yansımaları (Afyonkarahisar Örneği). *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14, 89-116.

Eryiğit, A., & Başak, M. A. (2021). Covid-19 Pandemisinin Müslümanların İnanç ve Günlük İslami Yaşantılarına Etkisi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 126-153.

Ferah, N. (2021). Müslüman Yaşlılarda Pandemi Sürecine İlişkin Ruhsal Etkilenimler ve Dini Düşünceler. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 55, 397-420.

Gözen, N. G. (2022). Covid 19 Sürecinde Salgın Hastalık Kaygısı, Dini Başa Çıkma, Spiritüel İyi Oluş ve Huzurun İncelenmesi [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Gültekin, M. B. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri- Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/Yenimahalle Örneği). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 4(2), 131-164.

Gürsu, O., & Bayındır, S. (2021). Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din ve Maneviyat. *Turkish Academic Research Review*, 6(1), 181-220.

Hacıkeleşoğlu, H. (2023). Exploring the Associations among Fear of Covid-19, Religious Coping and Mental Health Outcomes. *Rize İlahiyat Dergisi*, 24, 17-27.

Hacıkeleşoğlu, H., Vural, M. E., & Geçer, H. (2024). Covid-19 Korkusu, Ruh Sağlığı ve Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki: Risk Grubundaki Yaşlılar Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 19(61), 26-49.

Kalgı, M. E. (2021). Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 131-150.

- Kalgı, M. E., & Özen, M. (2021). Covid-19 Hastalığını Geçirmiş Bireylerin Şükür ve Dindarlık Durumlarının İncelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 161-175.
- Kandemir, F. (2020). Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8(1), 99-129.
- Kaplan, H., Sevinç, K., & İşbilen, N. (2020). Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies*, 15(4), 579-598.
- Karagöz, S. (2022). Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü. *Bilimname*, 47, 575-622.
- Kılıçlıoğlu, Z. (2023). Covid-19 Sürecinde Yakınlarını Kaybededen Bireylerde Yas ve Dini Başa Çıkma İlişkisi [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kızılgöç, M., & Çinici, M. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 54, 45-65.
- Koca, B. (2023). Covid-19 Sürecinde Üniversite Öğrencilerinde Sosyal Medya Bağımlılığı, Özkontrol-Özyönetim ve Manevi Kaynaklar [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kraus, S., Breier, M., & Dasí-Rodríguez, S. (2020). The Art of Crafting a Systematic Literature Review in Entrepreneurship Research. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 16(3), 1023-1042.
- Makwana, N. (2019). Disaster and its Impact on Mental Health: A Narrative Review. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 8(10), 3090-3095.
- McNeill, W. H. (2005). Dünya Tarihi (A. Şenel, Çev.). İmge Kitabevi.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., & Douglas, G. A. (2009). Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement. *The BMJ*, 6(7), 1-8.
- Okan, N., & Ören, A. (2021). Covid-19 Sürecinde Yaşanılan Olumsuz Duygularda Dini Başa Çıkma'nın Rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 56, 359-380.
- Oldstone, M. B. A. (2020). *Viruses, Plagues, and History*. Oxford University Press.
- Öncül, R. (2022). Covid-19'a Yakalanan Bireylerde Dini Başa Çıkma (Amasya Örneği) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Öncül, R. (2023). Covid-19 Hastalarında Dini Başa Çıkma Üzerine Nitel Bir Çalışma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 8, 65-80.
- Özsoy, A. (2022). Yaşanılan Tecrübelerin Hadis Metinlerine Yaklaşım Etkisi: Pandemi Örneği. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22(1), 37-66.

Özsoy, A., & Cerrah, L. (2022). Pandemi Sürecinin Hadislere İlgisi ve Yaklaşımına Etkisi (Çörek Otu Hadisi Örneği). İçinde Güncel Hadis Meselelerinin Anlaşılması ve Yorumlanması. Divan Kitap.

Sami, S. (2021). Covid-19 Nedeniyle Yakınlarını Kaybeden Bireylerde Yas Süreci ve Dini Başa Çıkma. İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 55, 421-444.

Sami, S., Toprak, Y., & Gökmen, A. (2020). Covid-19 Sürecinde Gençlerde Hayatın Anlamına Yönelik Değişim ve Dönüşümler. İlahiyat Akademi Dergisi, 12, 217-256.

Sarı, Ş. H. (2023). Kovid-19 Pandemisi Sürecinde Psikolojik Sağlık, Tanrı Algısı, Algılanan Stres ve Kovid Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Savaş, E., & Polat, F. (2021). Ağrı'da Din Görevlilerinde Kovid-19 Salgını Algısı. Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16(8), 539-555.

Sevinç, K., Çiftçi, M., Akyıldız, R., & Karaoğlu, E. (2023). Covid-19 Aşı Reddinin Yordayıcıları Olarak Dindarlık, Dogmatizm, Eğitim Düzeyi ve Covid-19 Farkındalığı: Türk Müslümanlar Üzerine Nicel Bir Araştırma. Hitit İlahiyat Dergisi, 22(3), 1031-1046.

Snell, N. J. C. (2010). Prevention and Treatment: Past, Present and Future. Pharmaceut Med., 24(1), 1-6.

Soydaş, Ş. (2022). Covid-19 Pandemisi Döneminde 65 ve Üstü Yaş Grubundaki Bireylerin Dini Pratiklerindeki Değişimler [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, H. (2022). Türkiye'de Covid-19 Aşısı Karşıtlığının Nedenleri: Twitter Örneği. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 579-593.

Şimşek, E. G. (2023). Covid-19 Salgınının Dini Hayata Etkisi (Aleviler ve Cemevleri Örnekleme) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Hacıbayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Tekin, H. H., Karip, S., & Tekin, M. (2022). 18 Yaş Üstü Vatandaşların Covid-19 Aşı Karşıtlığı Nedenlerinin İncelenmesi. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(3), 2121-2138.

Yapıcı, Ş. (2022). Covid-19 Korkusu ve Umut (Ordu İli Örneği) [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yazkan, S. (2023). Covid-19 Pandemisinin Kadın Sağlık Çalışanları Üzerindeki Etkileri, Hastalığı Anlamlandırma ve Salgınla Başa Çıkmadaki Süreçleri Üzerine Nitel Bir Çalışma [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EK: Araştırmalarda kullanılan sözcüklerin kullanım sıklığını gösteren Kelime Bulutu

